

V. MOLNÁR LÁSZLÓ: ORLAY JÁNOS, AZ ORVOS ÉS PEDAGÓGUS

**A szöveget sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai,
Gazda István vezetésével.**

A 18–19. század fordulóján Oroszországba került magyar származású orvosok közül a legjelentősebb karriert Orlay János (orosz nevén Iván Szemjonovics Orlej) érte el, aki az Orvosi–Sebészi Akadémia (Megyiko–hírgicseszka akagyemija) titkáraként, I. Sándor cár házi orvosaként, több nyugat-európai tudományos társaság tagjaként, J. W. Goethe barátjaként és Ny. V. Gogol nevelőjeként vált ismertté.¹ Születésének helyéről és időpontjáról a szakirodalom hosszú ideig ellentmondásos adatokat tartalmazott, Tardy Lajos kutatásai a budapesti Piarista Levéltárban azonban egyértelműen bizonyították, hogy Orlay 1770-ben, az Ungvártól nem messze fekvő Palágy községben látta meg a napvilágot.² Családjáról ismert, hogy ősei 1571-ben kapták meg a nemességet,³ és az évszázadok során a „karvai” előnevet használták. Apja, Orlay Simon katonatisztként a vlach határőrezredben szolgált, édesanyjáról pedig csak annyit tudunk, hogy Beleznay Katalinnak hívták.⁴

Alapfokú iskoláit Orlay Munkácson, középiskolai tanulmányait 1782-től az ungvári, majd 1785-től a nagykárolyi római katolikus főgimnáziumban végezte.⁵ 1787-ben iratkozott be a nagyváradi jogi akadémia bölcsészeti karára,⁶ ezt követően pedig 1788-ban a lemergi (lvovi) egyetem hittudományi karán folytatta tanulmányait, ahol a kísérleti fizikát Martinovics Ignác (1755–1795) professzor, a magyar jakobinus mozgalom későbbi vezére tanította. A történelmet és a klasszikus nyelveket Fessler Ignác Aurél professzornál hallgatta, aki visszaemlékezéseiben Orlayt az egyetem három legjobb hallgatója között említette.⁷ 1789. augusztus 27-én az ifjú Orlay Pesten belépett a piarista rend kötelékébe, és az év őszétől az egri teológiai főiskolán folytatta stúdiumait.⁸ Ezek befejezése után, az 1789/90-es tanévben a nagykárolyi kegyesrendi gimnázium tanára lett, ahol történelmet, földrajzot, görög és latin nyelvet tanított.⁹

Orlay mindössze egy évet töltött a nagykárolyi gimnáziumban, ahonnan minden bizonnyal azért kellett távoznia, mert – bár belépett a piarista rendbe – nem kívánt felszentelt pap lenni. Ezért 1790-ben az egyik világi gimnáziumba kérte áthelyezését, a helytartótanács azonban augusztus 25-én tartott ülésén elutasította kérelmét.¹⁰ Ezt követően még az év őszén a pesti egyetem egyik megüresedett tanári állására nyújtott be pályázatot, ám ez a törekvése sem járt sikerrel, mivel a betöltendő adjunktusi helyre nem találtak elég felkészültnek.¹¹

Ezek a kudarcok érthetően elkésztették Orlayt, aki 1790/91 telén döntő lépésre szánta el magát, és feltehetően a bécsi orosz követség támogatásával Pétervárra utazott. 1791. március 8-án érkezett meg az orosz fővárosba, ahol májustól az Orvosi–Sebészeti Tanintézet (Megyiko–hírgicseszkoje ucsiliscse) ösztöndíjas hallgatója és egyidejűleg a pétervári katonai kórház gyakornoka lett.¹² A következő év elejétől már saját költségén végezte tanulmányait és kórházi fizetéséből tartotta fenn magát.¹³ Ez idő tájt vette fel az Orlov nevet, amelyet a források szerint 1797-ig viselt, ezt követően pedig régi nevének használata szerepel a dokumentumokban.

1793. február 14-én tette le Orlay az orvosi vizsgát, s ezt követően továbbra is a pétervári katonai kórházban dolgozott.¹⁴ Ugyanezen év szeptember 24-én nevezték ki az Orvosi Kollégium tudományos titkárának helyettesévé,¹⁵ s ezt a munkakört oly lelkesen és odaadással végezte, hogy hamarosan felkeltette II. Katalin cárnő udvari orvosának, Jacob Wylle-nek figyelmét. Az ő közbenjárására 1794. július 31-én Orlayt államköltségen „az orvosi–sebészi tudományokban való tökéletesedés céljából” a bécsi sebészeti főiskolára, a híres Josephinumba küldték.¹⁶ Itteni tanulmányait példás szorgalommal végezte, de arra is maradt ideje, hogy részt vegyen a Bécsben tanuló vagy ott állásban levő magyarok társasági és kulturális életében. Ekkor ismerkedett meg Görög Demeterrel¹⁷ és Kerekes Sámuellel (a „Hadi és Más Nevezetes Történetek” című magyar nyelvű lap szerkesztőivel), Tertina Mihállyal (az antiklerikális nézeteiről ismert pozsonyi lapkiadóval), Schedius Lajossal (1768–1847, a pesti egyetem későbbi irodalom- és esztétikaprofesszorával),¹⁸ Balugyánszki Mihállyal (1769–1847)¹⁹ és másokkal. Bécsben kötött ismeretségeit Orlay évek múltán is rendszeresen ápolta, és ezzel is magyarázható, hogy később több kiváló magyar pedagógust és tudóst sikerült megnyernie az Oroszországba való áttelepedésre.

Orlay kitűnő természettudományos felkészültségét jelzi, hogy amikor 1795-ben Bécsből a jénai egyetemre utazott, az ottani Természetkutató Társaság (Naturforschende Gesellschaft) „a természettudományokban tanúsított kiváló tehetségének az elismeréseként” tiszteletbeli tagjai közé választotta.²⁰ Németországi stúdiumait követően, „1797. július 17-én, külföldi tanulmányairól visszatérően az Orvosi Kollégium tudományos titkárának helyettese lett.”²¹ Még ugyanezen év szeptemberében, az előbb említett állása mellett Orlayt kinevezték a Szemjonovi-gárdaezred orvosává,²² de ezt a tisztségét csak 1799. szeptember 30-ig töltötte be, mivel ekkor saját kérésére felmentették állásából.²³ Ezt követően október 19-től a pétervári országos postahivatal vezető orvosa lett, 1800. március 9-én pedig udvari sebészi kinevezést kapott,²⁴ ami magasba ívelő karrierjének tényleges kezdetét jelentette Oroszországban. Ekkortól számítható tudományos publikációs tevékenységének kezdete, valamint az „Observationes Medico–Chirurgorum Ruthenici Imperii” című szakfolyóirat szerkesztésében való részvétele is.

1801 márciusában, amikor I. Pál cár merénylet áldozata lett, Orlay János teljesített szolgálatot a meggyilkolt uralkodó holtteste mellett, s ezt I. Sándor ezer rubel tiszteletdíjjal jutalmazta.²⁵ A trónra került új uralkodó és közvetlen környezetének néhány tagja, köztük Konsztantyin nagyherceg és Novoszilcev gróf később is megkülönböztetett figyelemben részesítették Orlay működését, s ezzel magyarázható, hogy 1802. április 2-án udvari tanácsosi címmel ruházták fel.²⁶

Az 1800-as évek elejétől Orlay nagy energiával azon fáradozott, hogy elősegítse a Magyarországról Oroszországba áttelepülni szándékozó, többnyire szláv eredetű pedagógusok és tudósok állami szolgálatban való alkalmazását. 1803. március 5-én részletes felterjesztést nyújtott be Novoszilcev grófnak, I. Sándor mindenható bizalmasának, amelyben Lódy Péter, Balugyánszky Mihály, Kukolnik László, Görög Demeter, Vladimir Mihály pécsi logikaprofesszor, Petrasevics András pesti ügyvéd, Sztojki Atanáz szerb tudós és mások Oroszországba történő meghívását javasolta, mivel a felsorolt személyek szívesen állnának cári szolgálatba.²⁷ Orlay minden bizonnyal megkapta terve végrehajtásához a legfelsőbb hatalom hozzájárulását, hiszen a következő években több magyar származású szakember (köztük Balugyánszky, Lódy, Kukolnik, Sztojki, Koritáry, Fessler) érkezett Pétervárra, illetve az újonnan alapított egyetemekre.

Orlay ez idő tájt írott meghívólevelei jól szemléltetik, milyen előnyöket vázolt fel bennük az Oroszországot második hazájuknak választó magyar tudósok előtt. Erre legjobb példaként a Balugyánszky Mihályhoz írott levele említhető, amelyet a Schedius Lajos szerkesztésében megjelent „Zeitschrift von und für Ungern” című folyóirat is közlött: „Az egyes egyetemi karon működő tanárok olyan előnyöket élveznek Oroszországban, mint sehol másutt a

világon, ezért nem is lehet csodálkozni azon, hogy az orosz tanszékek elnyeréséért oly sok német, angol és francia tudós verseng. A sok tudós pályázó kapcsán Reád gondoltam, nagyhírű férfiú, akiről jól tudom, hogy a politikai tudományok tudósa vagy, aki jártassággal rendelkezel az orosz nyelvben is. Amennyiben a politikai tudományok igen tiszteletre méltó tanszéke megfelelne Neked, úgy azt felajánlom számodra, minthogy megfelelőbbnek vélem inkább magyarral, semmint más idegennel betölteni ezt az oly számos előnnyel járó tanszékét...²⁸

1804-től több orosz és külföldi tudományos társaság választotta tagjai közé Orlayt, aki polihisztorként nem csak az orvostudomány, hanem a mineralógia, a növénytan, a régészet és a magyar őshazakutatás területén is ért el eredményeket. 1804. október 15-én lett a moszkvai Orvosi és Fizikai Társaság tagja (amelynek elnöke ekkor Keresztúry Ferenc volt),²⁹ 1805. november 15-én pedig az altenburgi Botanikai Társaság választotta tagjai sorába.³⁰ 1805. március 7-én orvosi pályáján érte újabb elismerés, mivel ekkor I. Sándor házi orvosának, báró Wylle-nek első helyettesévé nevezték ki.³¹

A következő év újabb elismerések sorát hozta Orlay számára, akit 1806. július 6-án a königsbergi egyetem bölcsészdoktori diplomával tüntetett ki.³² Még ugyanezen év október 20-án a dorpati (tartui) egyetem az orvostudomány és sebészet doktorává fogadta „Dissertatio inauguralis medica sistens doctrinae de viribus naturae medicatricibus historiam brevem, expositionem vindicas” című műve alapján, amely a következő évben nyomtatásban is megjelent.³³ Orlay ezen munkája a kórélettan problematikájával, az egészséges szervezet fiziológiai működésével, a betegségek és kóros folyamatok keletkezési mechanizmusával, valamint a „természet gyógyító erőivel” (vis naturae medicatrix) foglalkozott, felhasználva Friedrich Hoffmann (1660–1742), Albrecht Haller (1708–1779), Daniel Georg Balk (1764–1826) és mások kutatási eredményeit. A szerző különösen a dorpati Balk professzor munkásságáról nyilatkozott elismerően, aki disszertációja megírására ösztönözte és az elkészült művet szakmailag átnézte.³⁴

1806-ban az uralkodó különleges engedélyével Orlay több európai országba tett utazást, amelynek során ismeretséget és barátságot kötött J. W. Goethe-vel is. Az ő ajánlására vette fel Orlayt a jénai Ásványtani Társaság (Mineralogische Gesellschaft) tagjai sorába, ami nagy szakmai elismerésnek és megtiszteltetésnek számított.³⁵ A két kiváló tudós közötti elmélyült, szívélyes baráti kapcsolatot jól illusztrálja az a levél, amelyet 1806. augusztus 15-én a csehországi Éger városából írt Orlay a német költőfejedelemnek: „Több ízben is kerestelek Téged, hogy személyesen fejezzem ki köszönetemet azért a különleges jóságodért és kedvességédért, amellyel engem távollétemben kitüntettél, minthogy azonban távol voltál (amit felettébb fájlok), nem tudtam tiszteletemet tenni. Engedd meg tehát, kiváló férfiú, aki oly nagymértékben szíves és előzőkeny voltál irányomban, hogy elvonjalak magasztosabb teendőidtől és kifejezzem Neked lelkem legmélyebb háláját. Herculesre mondom, serényen arra fogok törekedni, hogy semmit se mulasszak el abból, ami csak elvárható a Hozzád olyannyira ragaszkodó embertől; sőt, ha a halál után is van valami érzés, még hamvaimban is parázslani fog az Irántad érzett hálás emlékezés.”³⁶

Oroszországba való visszatérte után Orlay változatlan odaadással végezte szerteágazó feladatait. Önzetlenségét és nagylelkűségét bizonyítja az a tény, hogy 1807-ben a pétervári Felsőfokú Pedagógiai Tanintézetnek (Viszseje pedagogicseszkoje ucsiliscse) ajándékozta ornitológiai (madártani) gyűjteményét, mely tettéért az uralkodó briliánsgyűrűvel tüntette ki.³⁷

Orlay jóindulata és segítőkészsége magyarországi barátai előtt is közismert volt, amit Schedius Lajos 1807 nyarán hozzá írott levele egyértelműen tanúsít. Ebben ugyanis Schedius két magyar utazó, Szupp József nyomdász és Babits Imre kamarai tisztviselő számára kért Orlaytól baráti támogatást: „...semmit sem óhajtanék ugyanis inkább, minthogy Te is szívesen vedd azt a törekvésemet, amellyel az Oroszországba törekvő magyarok boldogulását

szeretném előmozdítani; hiszen a Te lelkedet – akinek a haza iránti kiváló szeretetét és honfitársai iránt tanúsított jóakarátát valamennyien tisztelettel szemléljük – ugyanazok a törekvések foglalkoztatják. A jelen sorokat Szupp és Babits urak fogják Neked átadni..., akik magánügyben, elsősorban mégis Oroszország megismerése céljából, különösképpen pedig Pétervár tanulmányozása végett vállalják ezt a hosszú és nehéz utat. Egyikük sem méltatlan a Te kegyedre és jóindulatodra, ki a haza minden polgárát, aki annak dicsőre kíván lenni, felkarolod és pártfogolod.”³⁸

Az 1808-as esztendő újabb jelentős szakmai sikert hozott Orlay számára, hiszen augusztus 27-én az Orvosi–Sebészi Akadémia (az Orvosi Kollégium jogutóda) titkárává választották.³⁹ Ebben a funkciójában döntő szerepe volt az új orosz katonai gyógyszerkönyv („Pharmacopoea castrensis Ruthenica”) szerkesztésében és kiadásában. Feltételezhető, hogy ezen tevékenységeinek elismeréseként kapta meg 1808. január 9-én a kollégiumi tanácsosi címet.⁴⁰ Tudományos és szervezőmunkája mellett Orlay ezekben az években aktívan részt vett a pétervári szabadkőműves páholy összejövetelein is, amelyeknek rendszeres látogatói voltak – az orosz politikai és kulturális élet vezető személyiségein kívül – a Magyarországról érkezett Lódy Péter, Fessler Ignác Aurél, Dobsa Ferenc és Hauenschild Frigyes (a Carszkoje Szelo-i líceumban Puskin tanára) is.⁴¹

1809-ben látott napvilágot Orlay „Oratio in laudes Russiae principorum, scientiarum promotione clarissimorum”⁴² című munkája, amelyet eredetileg az Orvosi–Sebészeti Akadémia megnyitásakor mondott el a személyesen megjelent I. Sándor cár üdvözlésére. E műve az akadémia és az oktatásügy nagy mecénásaként dicsőíti az orosz uralkodót, akinek bőkezűségét az egyiptomi Ptolemaioszhoz, illetve I. Péter és II. Katalin tudománypártoló tevékenységéhez hasonlítja. A szerző magasztalja az új oktatási intézmények, főként az egyetemek létrehozásában kiemelkedő szerepet játszó I. Sándor érdemeit, amelyek méltán avatják őt a tudományok, a művészetek és az ifjúság jótevőjévé.

1809 májusában az Orosz Történelmi és Régészeti Társaság (Russzkoje isztoriko-arheologicszeszkoje obscsesztvo) is tagjai közé választotta Orlayt, majd még ugyanebben az évben – kiemelkedő szolgálatai elismerésül – a cár a Szent Vlagyimir-renddel tüntette ki. Amikor pedig 1810-ben újabb hosszabb külföldi útra indult, az erlangeni Orvosi Társaság vette fel tagjai sorába.⁴³

1811-től Orlay fontos szerepet vállalt az Orvosi–Sebészi Akadémia által kiadott „Vszeobszcsij zszurnal vracsebnój nauki” című szakfolyóirat szerkesztésében. Ebben a munkájában némi törést jelentett, hogy a Napóleon elleni honvédő háború idején, 1812-ben a pétervári katonai kórházba kérte áthelyezését, hogy részt vehessen a sebesültek gyógyításában. Ezen szolgálataiért 1814. március 20-án az uralkodó az Anna-rend második osztályával, valamint a honvédő háború bronzérmével tüntette ki.⁴⁴ Ugyancsak az 1814-es esztendőhöz kapcsolódik az a nagylelkű gesztusa is, amikor felbecsülhetetlen értékű orvostörténelmi kéziratait az Orvosi és Fizikai Társaságnak adományozta. Fenti szolgálatai alapján 1816. szeptember 14-én érdemelte ki Orlay az államtanácsosi címet, amely a legmagasabb államhivatalnoki elismerést jelentette.⁴⁵

Orlay ezzel elérkezett pályafutásának csúcspontjára, amelyet követően azonban váratlan fordulat következett be életében. Egészségi állapotát ugyanis kikezdte a számára szokatlan, nyirkos és szeles pétervári klíma, s emiatt szervezete folyamatosan leromlott és mind nagyobb nehézségekbe ütközött felelősségteljes munkájának ellátása. Ezen kívül magánéletében is megrendítő csapás érte és szinte teljes anyagi csődbe jutott, amit az okozott, hogy hosszú évek alatt összegyűjtött vagyonát barátjának, Iván Mescserszkij hercegnek kölcsönözte, aki azonban fizetésképtelenné vált. E szerencsétlenség következtében Orlay lelkileg teljesen összeomlott és ezért az Orvosi–Sebészi Akadémia titkári teendői alóli felmentését kérte. Beadványát az uralkodó 1817 tavaszán fogadta el, s egyúttal évi 2000 rubel összegű járadékot

állapított meg számára. Kiváló szakmai munkájának elismeréseként pedig még az év június 17-én az Orvosi–Sebészi Akadémia tiszteletbeli tagjai közé választotta.⁴⁶

Amikor egészségi állapota némileg rendbe jött, a báró Wylle-hez és a kultuszminiszterhez írott leveleiben azt kérte, tegyék lehetővé, hogy számára elviselhetőbb, az éghajlati viszonyok szempontjából kedvezőbb, valamelyik dél-oroszországi városban kaphasson új szolgálati beosztást. Kérése még 1817 őszén meghallgatásra talált, és befolyásos támogatói jóvoltából az orosz oktatásügy egyik patinás intézményének élére, a nyezsini gimnázium igazgatójává és egyidejűleg orvosává nevezték ki.⁴⁷

Nyezsini éveinek legnevezetesebb, közvetve világirodalmi hatású eredménye az volt, hogy szerepe lehetett az orosz irodalom későbbi klasszikusának, Ny. V. Gogol nevelésében, szellemi arculatának formálásában. Kettőjük kapcsolatáról az ifjú Gogol többször is említést tett szüleihez írott leveleiben, amelyekben kissé csúfondáros hangnemben, de mindig igaz szeretettel emlékezett meg tanáráról.⁴⁸ Vitathatatlan tény, hogy Orlay keltette fel tanítványában az érdeklődést a kárpátaljai nép iránt, amelynek életét, szokásait az író később több művében, köztük a „Szörnyű bosszú” című elbeszélésében ábrázolt. A tanár és tanítványa szívélyes kapcsolatát tovább erősítette az a körülmény, hogy Orlaynak és a Gogol családnak egymáshoz közel feküdt a birtoka Poltava környékén, Kibinci falu határában. Ezzel is magyarázható, hogy a nyezsini igazgató néhány alkalommal Gogol szüleinek, Vaszilij Afanaszjevicsnek és Marija Ivanovnáknak vendégszeretetét élvezte.⁴⁹

Nyezsini tartózkodása idején, 1819-ben, az ugyancsak magyar származású Jaksics Gergellyel együtt hosszú utazást tett a Kaukázus vidékére. Ezen vállalkozásában alapvetően két célkitűzés motiválta: egyrészt egészsége helyreállításának reménye a környezetváltás következtében, másrészt a magyarok őshazájának és nyelvük eredetének kutatása. Részletes útfeljegyzései nem maradtak fent, de leveleiben⁵⁰ – köztük Tertina Mihály pozsonyi lapkiadóhoz – részletesen leírta, miként kereste fel a Tyerek folyó és Asztrahány között fekvő Magyar nevű várost, amelynek lakóit tévesen magyar eredetűeknek vélte. Bár Orlay nézetei a korabeli magyar sajtóban nagy feltűnést keltettek, mégsem találtak egyértelműen helyeslésre, mert már akkor érezhető volt nem kellő tudományos megalapozottságuk. 1820-ban írta kaukázusi útjáról barátjának, Tertina Mihálynak: „Bejártam a Kaukázust..., és mindenütt a saját szememmel láttam a régi magyarság nyomait. Azon a vidéken, amely a Don, a Kaukázus-hegység és a Kászpi-tenger között terül el, megtekintettem a Magyar nevű város romjait, amelyet ma is ugyanígy neveznek; megsejtem a Török (Tyerek) nevű folyót és más helyeket, mint Mozdokot és Kő-bányát, melyet az oroszok mai napság is Kubáynak neveznek. Ebben, az oroszok által Kubáynak nevezett városban igen nevezetes bányák vannak, ezért méltán adták e helynek a magyar Kő-bánya nevet... Mindenütt észleltem a hegyi lakók és a magyarok nagy hasonlóságát; táncaik, büszke magatartásuk, igazságszeretetük és hajthatatlanságuk egyaránt jellemzi mind a két népet. Főleg az oszétok nyelve mutat közös vonásokat a magyar nyelvvel.”⁵¹ A későbbi nyelvészeti kutatások egyértelműen bebizonyították, hogy Orlay délibábos elképzelései a magyarság őshazáját illetően teljesen hamisak és legfeljebb mint tudománytörténeti kuriózumok érdemelnek figyelmet.

Közel egyéves kaukázusi útjáról visszatérve, Orlay minden energiáját a nyezsini gimnáziumi oktatás tökéletesítésének szentelte. Kiváló szervezői és pedagógusi tevékenységének elismerésül 1823. július 25-én az uralkodó 3000 rubel pénzjutalomban részesítette. A következő évben pedig főtanfelügyelővé nevezték ki, akinek szolgálati feladatai közé tartozott a rosztovi és csernyigovi tanintézetek látogatása is.⁵²

Orlay működése nem múlt el nyomtalanul a nyezsini gimnázium életében, hiszen annak presztízsét és a tanári kar felkészültségét jelentősen emelte. A számos tudományágban jártas, sokoldalúan művelt, magasrendű erkölcsi tulajdonságokkal rendelkező Orlay „demokratikus” és progresszív intézkedések egész sorát valósította meg az általa vezetett intézményben. Így

többek között bevezette a tanári értekezleteken a szabad viták gyakorlatát, és – ami példa nélkül állt a maga korában – lehetőséget biztosított kollegáinak, hogy intézkedéseit kritikai bírálattal illethessék.⁵³

Az 1820-as évek közepén Orlay több tervezetet készített az orosz iskolaügy megreformálására. Egyik pedagógiai munkájában olvashatjuk a következőket: „Az ifjúság helyes nevelése egyértelmű az állam jólétének megalapozásával. A helyes nevelésnek köszönhetőek a tisztességes családapák, a becsületes állampolgárok, a derék közhivatalnokok. Minden helyesen gondolkodó ember tudja azt a megingathatatlan igazságot, hogy ha valamennyi társadalmi osztály képzett és művelt volna..., úgy a tiszta erkölcs és erény eleve elejét venné a bűnözésnek és mindenkor akadályt szolgáltatná az oly végzetesen könnyelmű, feslett életmódnak, és ebből következően a nép valamennyi rétege a tiszta lelkiismeret okozta békés életnek és boldogságnak örvendezhetne... Miért legyenek kizárva a szegény szülők gyermekei az erény és becsület érzésének elsajátításából? Vajon mi ne tudnánk, hogy a szegénység alatt gyakran a legkiválóbb tehetségek rejtőznek? Vajon a mi halhatatlan Lomonoszovunk nem halászkunyhóból emelkedett oly magasan a gazdagok és rangosak fölé?”⁵⁴

Az új uralkodó, I. Miklós is nagyra értékelte Orlay tevékenységét, amit az mutat, hogy 1826. január 15-én valóságos államtanácsossá nevezte ki, december 3-án pedig 3000 gyeszjatyina földbirtokot adományozott neki. Mindezen elismerések ellenére Orlay nem kívánt tovább Nyezsiben maradni, hanem a főiskolai jogállású odesszai Richelieu líceumba történő áthelyezését kérte. A számára kedvezőbb klímájú Fekete-tenger parti városban 1826 őszén foglalta el igazgatói tisztét, amelyről 1828-ban a „Magyar Kurír” című lap is megemlékezett: „Minek előtte az orosz császárné Odesszát elhagyta és Szentpétervárra visszatért, Odesszában minden nevezetes intézetet és más látnivalókat megtekintett..., szeptember 16-án a Richelieu nevét viselő líceumot látogatta meg, ahol... gróf Vitt és a líceum direktora, Orlay János valóságos államtanácsos (hazánk érdemes fia Bereg vármegyéből) által fogadtatott. Minden nevezetességet megvizsgálván Őfelsége ... az intézetben uralkodó tökéletes rendre nézve gróf Vitt és Orlay urak előtt nagy meglepetését nyilatkoztatta ki.”⁵⁵

Orlay mindössze három évig vezethette az odesszai líceumot, mivel 59 éves korában, 1829. február 27-én váratlanul meghalt. Haláláról a magyar sajtó viszonylag gyorsan, már április 25-én hírt adott.⁵⁶ Kapcsolatai a magyar tudósvilággal élete utolsó napjáig megmaradtak, amire Besse János Károly orientalista és utazó feljegyzései utalnak: „Orlay úr nem várta meg odaérkezésem; e világtól búcsút vett, így hát az ajánlólevelet, amelyet Bécsből hoztam magammal, az elysiumi mezőkre küldhetem. Igen sajnálom ezen esetet, mert amint mondják, sok feljegyzései voltak neki a kaukázusi lakosokról; ezt valóban jó volna nemzeti történelmünk felvilágosítására bármely áron is megszerezni.”⁵⁷

Orlay leszármazottairól és örököseiről alig tudunk valamit. Csupán annyi ismeretes, hogy orosz feleségétől három fia (Mihail, Alekszandr, Andrej) született, akik cári katonai szolgálatba léptek és – Jerney János őshazakutató 1845-ös odesszai feljegyzései szerint⁵⁸ – már magyarul sem tudtak.

Orlay orvosi és pedagógiai tevékenységének értékelésekor egyértelműen leszögezhetjük, hogy széles körű tudományos tájékozottsága és korszerű nézetei következtében méltó arra, hogy végre elfoglalhassa az őt megillető helyet a 18. század végi – 19. század eleji orosz művelődéstörténetben. A korabeli Magyarországról orosz szolgálatba lépők önzetlen támogatójaként ismert polihisztor megérdemli, hogy a jövőben újabb kutatások pontosítsák munkásságának egyes fejezeteit. Az apró mozaikokból összeálló Orlay-portré azonban csak akkor válhat teljesen árnyalttá és differenciálttá, ha a szerencsés kutatók közül valakinek sikerül megtalálni az ő ifjúkorától vezetett naplóját, feljegyzéseit, amelyekről Besse János

Károly tett említést. Ezen adatok forráskritikai elemzését követően Orlay életműve érdemessé válik arra, hogy szaktudományos művek és történelmi regények „hőisévé” váljon.

¹ Orlay János életét és tevékenységét eddig hitelesen csak Tardy Lajos szaktanulmánya vizsgálta. Lásd: Tardy Lajos: Orlay János. = Orvostörténeti Közlemények 13 (1959) pp. 89-159. (magyarul: pp. 89-130., oroszul: pp. 131-159.) Különnyomat: Bp., 1959. 3-71. (Dolgozatunk hivatkozásai ez utóbbira vonatkoznak.) Ugyanez a tanulmány változtatás nélkül került kiadásra a következő művekben: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek az orosz-magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. pp. 133-163; uók: Glavi iz isztorii russzko-vengerszkijh megyicinszkijh szvjazej. Moszkva, 1976. 181-217. Rövidebb jellegű cikként publikálva: Goethe barátja, Gogol nevelője. In: Tardy Lajos: Régi feljegyzések Magyarországról. Bp., 1981. pp. 118-126. A témára vonatkozóan legújabban V. Molnár László: Russzko-vengerszkije kulturnije szvjazi (1750-1815). Joskar-Ola, 1994. pp. 46-56; uó.: Vengerszkije vracsi v Rosszii (1750-1815). = Studia Slavica 38 (1993) No. 3-4. pp. 271-309.

² Tardy Lajos: Orlay János, p. 3. A neves orvostörténész, Csisztovics úgy vélte, hogy Orlay Besszarábiában született; lásd: Ja. Csisztovics: Pamjatnyik baronu Villje. Szankt-Petyerburg, 1860. p. 13. (továbbiakban: Szpb.)

³ Horváth Sándor: A m. kir. Országos Levéltárnak az 1886-1907. években bemutatott címeres nemeslevelek jegyzéke. Bp., 1908. p. 37.

⁴ N. A. Lavrovskij: Gimnazija viszih nauk v Nyezsinye. Kijev, 1879. p. 143.

⁵ Hám József: A nagykárolyi róm. kath. főgimnázium története, 1725-1895. Nagykároly, 1896. p. 27. Itt jegyzem meg, hogy Schultheisz Emil és Tardy Lajos műve orosz nyelvű kiadásának (Glavi...) 181. oldalán – fordítási hiba következtében – a nagykárolyi gimnázium helyett tévesen a Bezborodko kancellár által alapított nyezsini intézmény szerepel.

⁶ Tardy Lajos: Orlay János, p. 4; Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Glavi, p. 181. A szerzőknél téves adat szerepel, mivel az idézett akadémia nem Nagykárolyban, hanem Nagyváradon működött.

⁷ Dr. Fessler's Rückblicke auf seine siebzijährige Pilgerschaft. 2. Auflage. Leipzig, 1851. p. 130.

⁸ N. A. Lavrovskij id. műve p. 144.

⁹ Hám József id. műve pp. 27-28; Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Glavi, pp. 181-182. Az utóbbi szerzőknél tévesen szerepel, hogy az 1789/90-es tanévben Orlay a nyezsini gimnáziumban Hannulik János kollégájaként dolgozott. Ez az adat félrevezető, mivel Orlay 1817-től 1826-ig volt a nyezsini gimnázium igazgatója. Erről a tényről lásd: N. A. Lavrovskij id. műve p. 145; N. V. Kukulnyik: Licej knyazja Bezborodko. Szpb., 1881. p. 189.

¹⁰ MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-69 (Departamentum scholarum nationalium), f.19., 76. sz. (1790. augusztus 25.)

¹¹ MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-69, f.3., 77. sz. (1790. november 16.)

¹² Orlay János (Iván Szemjonovics Orlaj) törzsorvos 1800. március 16-i szolgálati lapja: Rosszijszkij goszudarsztvennij arhiv drevnyih aktov (a továbbiakban: RGADA), f.1239, op.3, gy.39611. 1.2. Ez a levéltári dokumentum meggyőzően bizonyítja, hogy Tardy Lajos azon véleménye, miszerint Orlay 1791. május 6-án érkezett Pétevárra, nem helytálló (lásd: Tardy Lajos: Orlay János, p. 4). Szeretném megemlíteni, hogy a moszkvai RGADA fondjaiban általam megtalált, Orlayra vonatkozó szolgálati lap nem azonos a Tardy Lajos által közölt irattal (RGADA, f.1349, op.4, gy.96, 1.11; lásd: Tardy Lajos: Orlay János, p. 32; Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, p. 153.).

¹³ Ja. Csisztovics id. műve p. 13.

¹⁴ RGADA, f.1239, op.3, gy.39611, 1.2.

¹⁵ Uo.

¹⁶ RGADA, f.1239, op.3, gy.39611, 1.3.

¹⁷ Molnár József: Görög Demeter. = Debreceni Szemle, 1938. pp. 35-42.

¹⁸ Doromby Karola: Schedius Lajos mint német-magyar kulturkövetítő. Bp., 1933. pp. 16-18.

¹⁹ A Kárpátalján született Balugyánszky Mihály (1769-1847) a bécsi egyetemen végzett jogi tanulmányokat, majd 1789-től a nagyváradai jogi teológiai akadémián a politikai tudományok tanára lett. Mivel 1794/95-ben szimpatizált a Martinovics vezette jakobinus mozgalommal, emiatt tanári munkáját a hatóságok gyanakvással figyelték. Ezzel magyarázható, hogy – Orlay János meghívására – 1803-ban Oroszországba utazott, ahol előbb a felsőfokú tanárképző intézetben dolgozott, később az 1819-ben létrehozott egyetem rektora lett. Szakmai kvalitásait jelzi, hogy a pétervári udvar felkérésére ő tanította jogi ismeretekre Miklós nagyherceget (a későbbi I. Miklós cárt), ezt követően pedig az igazságügyi minisztérium államtitkáráként tevékenykedett. Életéről és munkásságáról lásd: Tardy Lajos: Balugyánszky Mihály. Bp., 1954; uó.: A Balugyánszky-vita. = Századok, 1958. pp. 348-363; J. M. Koszacevszkaja: Mihail Andrejevics Balugjanszkij i Petyerburgszkij unyiverszityet pervoj csetvertyi XIX veka. Leningrád, 1971.

²⁰ RGADA, f.1239, op.3, gy.39611, 1.2.

²¹ RGADA, f.1239, op.3, gy.39611, 1.3.

²² RGADA, f.1239, op.3, gy.39611, 1.2.

²³ Uo.

²⁴ Ugyanott. Itt említem meg, hogy Tardy Lajos tévesen tünteti fel az 1800-as esztendő Orlay udvari sebészi kinevezésének időpontjául. Lásd: Tardy Lajos: Orlay János, p. 10.

²⁵ Ja. Csisztovics: Pamjatnyik baronu Villje, p. 13.

²⁶ Tardy Lajos: Orlay János, p. 11. Érdekességként említem meg, hogy még az udvari tanácsosi cím elnyerése előtt, 1802. március 31-én Orlay felettebb alázatos hangvételű levelet írt Novoszilcev grófnak, amelyben arra kérte, támogassa őt az uralkodó jóindulatának elnyerésében. Ezt az ez idáig ismeretlen levelet rendkívül értékes forrásnak tekinthetjük, mivel Orlay oroszországi tevékenységének részletes leírását tartalmazza. Lásd: RGADA, f.1239, op.3, gy. 39611, 1.1–4.

²⁷ Ezt a dokumentumot (RGADA, f.733, op.86, gy.30, 1.1–6.) közli: Tardy Lajos: Orlay János, p. 11.

²⁸ Zeitschrift von und für Ungern, 1803. Bd. 1. pp. 258–261. Orlay levelének teljes szövegét idézi: Tardy Lajos: Balugyánszky Mihály, pp. 139–141.

²⁹ Győry Tibor: Magyarország orvosi bibliographiája. Bp., 1900. p. 169.

³⁰ Orlay kimagasló botanikusi tevékenységének elismeréseként Georg Franz Hoffmann professzor az ő tiszteletére nevezte el az „Orlaya” növénynemzetséget. Lásd: G. Hegi: Illusztrirte Mitteleuropäische Flora. Band V/2. Wien, München, 1927. p. 1066.

³¹ Tardy Lajos: Orlay János, p. 14.

³² Uo.

³³ E latin nyelvű disszertáció teljes címe: Joannes Orlay: Dissertatio inauguralis medica sistens doctrinae de viribus naturae medicatricibus historiam brevem, expositionem vindicias. Dorpati, MDCCCVII.

³⁴ Orlay disszertációjának rövid tartalmát ismerteti: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, pp. 140–142.

³⁵ Benedek Klára: A jénai Ásványtani Társaság magyar tagjai. Bp., 1942. pp. 3–4. Érdekes megemlíteni, hogy e tudományos társaság első elnöke a magyar Teleki Domokos gróf volt. Ebben a tisztségben őt Dmitrij Golicin herceg követte, 1804-től pedig a Társaság élén J. W. Goethe állt.

³⁶ E latin nyelvű levél eredetijét közli: Tardy Lajos: Orlay János, p. 35; Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, p. 157.

³⁷ Tardy Lajos: Orlay János, p. 17.

³⁸ MTA Könyvtár Kézirattára, 154. Schedius Lajos levelezése, 29. sz.

³⁹ V. A. Kovrigina – J. K. Szi-sojeva – D. N. Sanszkij: Megyicina i zdravoohranyenije. In: Ocserki russzkoj kulturi XVIII veka. Csaszty 3. Glavnij redaktor: B. A. Ribakov. Moszkva, 1988. p. 64.

⁴⁰ Tardy Lajos: Orlay János, p. 21.

⁴¹ Dr. Fessler's Rückblicke, p. 22; Ja. Grot: Puskin, jevo licejszkije tovariscsi i nasztavnyiki. In: Szbornyik otgyelenyija russzkovo jazika i szlovesznosztyi Imperatorszkoj Akagyemii Nauk. T. 42. Szpb., 1887. p. 77, 81., pp. 161–162.

⁴² E latin nyelvű mű eredeti címe: Joannes Orlay: Oratio in laudes Russiae principorum, scientiarum promotione clarissimorum. Petropoli, MDCCCIX.

⁴³ Tardy Lajos: Orlay János, p. 21.

⁴⁴ Uo. p. 22.

⁴⁵ Uo. Az eredeti dokumentum lelőhelye: RGADA, f.733, op.94, gy.32884, 1.6–7; f.733, op.78, gy.66, 1.3–4.

⁴⁶ Tardy Lajos: Goethe barátja, Gogol nevelője, p. 123.

⁴⁷ N. A. Lavrovskij id. műve p. 145.

⁴⁸ Piszma N. V. Gogolja. Szpb., 1902. T. I. p. 14. Az ifjú Gogol a VIII., XV., XXIII., XXIV., XLI., XLII., XLVII., XLVIII., XLIX. és az LIII. számú leveleiben tett említést az iskolaigazgató Orlayról.

⁴⁹ Ju. Gajekij: Gogol. Biograficeszkaja poveszty. Moszkva, 1954. pp. 21–28. A tanár Orlay és a tanítvány Gogol kapcsolatát jól illusztrálja az alábbi történet: egy alkalommal, amikor Gogol – az iskolai csínytevése miatti büntetéstől félve – olyannyira hihetően szimulálta a rajta kitört őrültséget, hogy Orlay két héten át ápolta a „beteget”. Midőn a büntetés veszélye elmúlt, Gogol természetesen azonnal „meggyógyult”. Az „igazságról” értesülve, Orlay nem szabott ki szigorú büntetést, ezzel is kifejezésre juttatva fantáziadús növendéke iránti megértését. Lásd: N. V. Kukulnyik id. műve p. 268.

⁵⁰ Orlay levelezésének egy részét közli: I. Sz. Szvencickij: Matyeriali po isztorii vozrozszenyija Karpatszkoj Ruszi. Lvov, 1905. pp. 47–49.

⁵¹ Krecsmarik Endre: A magyarság eredetéről. = Uránia, 1921. No. 1. pp. 5–10.

⁵² N. A. Lavrovskij id. műve p. 145.

⁵³ D. Jofanov: Biografija Gogolja. Moszkva, 1954. pp. 268–273.

⁵⁴ Tardy Lajos: Orlay János, p. 26.

⁵⁵ Uo. p. 29.

⁵⁶ Az első magyar nyelvű híradás Orlay haláláról: Hasznos Mulatságok, 1829. No. 33.

⁵⁷ J. Ch. Besse: Voyage en Crimée, au Caucase, en Georgia, en Arménie, en Asie-Mineure et a Constantinople, en 1829 et 1830. Paris, 1838. T. V. p. 364. Besse János odesszai tartózkodásáról: Radó György – Tardy Lajos: Világjáró Besse János. Bp., 1963; Péter László: Magyarok Odesszában. Szeged, 1976. pp. 7–8.

⁵⁸ Jerney János keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett, 1844 és 1845. II. köt. Pest, 1851. p. 229.